

Սույն գիրքը թվայնացվել է Գրքասեր ՀԿ-ում՝ հայերենով գրականության պահպանման, հանրայնացման և ժամանակակից թվային միջավայրում հասանելի դարձնելու նպատակով:

Կազմակերպության նախաձեռնությունը միտված է հայերեն գրքերի և տեքստերի տարածմանը, ընթերցանության խթանմանը և մշակութային ոչ նյութական ժառանգության պահպանությանը՝ ապահովելով դրանց հասանելիությունը հնարավորինս լայն շրջանակների համար:

Մենք հավատում ենք, որ թվայնացումը ոչ միայն պահպանման միջոց է, այլև գիտելիքի, գրականության և մշակույթի շարունակական փոխանցման կարևոր ուղի:

Գրքասեր ՀԿ-ն գրքերը ծայնագրում և թվայնացնում է բացառապես Ձեր նվիրատվությունների շնորհիվ: Կազմակերպությանը կարող եք օժանդակել հետևյալ հղումով՝

<https://grqaser.org/hy/donate>

Ստուգված
Հայ գրականություն, Արձակ, Պատմվածք
13+

Ստեփան Զորյան Ծովանը

1

Եղբայրների մեջ կռիվ էր ընկեր:

Երկու ամիս առաջ, այսինքն՝ հոր մահից անմիջապես հետո, երբ նրանք իրենց ունեցածը բաժանեցին երկու հավասար մասի— ավելացավ մի կով՝ հորթը հետը: Մեծ եղբայրը գտնում էր, որ կովն իրեն կհասնի, որպես ավագի, որ ավելի աշխատանք ու երախտիք ունի տան վրա, փոքրն, ընդհակառակը, պնդում էր, որ կովը պիտի մնա իրեն իբրև կրտսերի, որ ավելի քիչ է օգտվել հայրենական տնից:

— Եղպես ես հարգում մեծիդ հա՞,— ասում էր ավագը:

— Բա դո՛ւ,— պատասխանում էր կրտսերը:

Մեծը զարմանում էր փոքրի ագահության վրա, փոքրը մեծի աչքածակության: Ու վեճը շարունակվում էր այսպես երկու ամիս, և երկու ամիս շարունակ նրանք կովը խլում էին իրար ձեռքից ու փախցնում ամեն մեկն իր գոմը: Բայց քանի որ ժամանակը զարուն էր և չէր կարելի կովն օրերով տանը փակել, ուստի մի կամ երկու օր հետո նորից խառնում էին նրան դաշտ գնացող նախրին: Երեկոյան դեմ, սակայն, երբ կովը դառնում էր հանդից, ամեն մեկն աշխատում էր փախցնել նրան իր դուռը: Այս բանը կրկնվում էր գրեթե ամեն երեկո թե՛

եղբայրների և թե՛ նրանց կանանց կողմից: Իսկ շատ հաճախ փախցնում էին հորթին, որ անկարելի լինի մորը կթել: Բայց որովհետև այդ կովը— ավելի լավ է տանք նրա անունը— Ծովանը շատ համեստ կովերից էր՝ թույլ էր տալիս կթեն իրեն և առանց հորթի: Նա առանձնապես համակրում էր մեծ եղբոր կնոջը. կթելու ժամանակ սա կուրծը չէր սեղմում, ինչպես փոքր տիրոջ կինը, այլ երկու մատով խնամքով հուպ էր տալիս պտուկները և շուտ-շուտ կաթ քսում նրանց: Այս բանը Ծովանին շատ էր դուր գալիս, ու ամեն անգամ հանդից դարձին— գնում էր ուղիղ մեծ եղբոր դուռը՝ դեպի հին գոմը, նա, ասենք, անհորթ կթել թույլ էր տալիս և փոքր տիրոջ կնոջը, բայց մեծ դժվարությամբ: Երբ այդ բարձրահասակ կինն իր չոր մատներով ճիգ էր տալիս պտուկները՝ Ծովանը ցավից բարձրացնում էր մեջքը, աչքերը խփում էր և ոտները վեր ու վար անում: Եվ կովի այս արարմունքը— որ ո՛վ քշում՝ գնում էր, ո՛վ կթում՝ կթվում էր— ջոկ-ջոկ բարկացնում էր թե եղբայրներին և թե նրանց կանանց:

— Սատկելու անասուն է, սատկելու,— ասում էին նրանք հուզված, և ծեծում էին կովին. երբեմն մեկի բակում կթվելու միջոցին մյուս բակից քարով, փայտի կտորտանքով խփում էին նրա կողերին, մեջքին, գլխին: Եվ կովը տարակուսած չէր հասկանում ինչո՞ւ համար է այս բոլորը. ինչ գարունը բացվել է ինքը ո՛չ մի այգի, ո՛չ մի բանջարանոց չի մտել, երեխայի հարու չի տվել, որևէ խոտի դեզից չի կերել: Մտածում էր, մտածում և ոչինչ չէր հասկանում: Ու տերերի բարկությունը մեղմելու համար՝ աշխատում էր որքան կարելի է հնազանդել նրանց, ոտ չշարժել կթելու ժամանակ, որքան էլ պտուկները ծիգ տան:

Բայց որքա՞ն ավելի էր հնազանդում այնքան ավելի էին բարկանում տերերը: Եվ Ծովանը մնում էր մոլորված:

Դա մի կարմիր կով էր՝ եղջյուրների ծայրերը ետ գնացած: Մեջքն ուղիղ էր, ետևի մասը փոքր-ինչ տափակ թամբի նման. վիզը հաստ էր, բոխախը կախ, գլուխը դիք, ձախ ականջի ծայրը կտրած էր նշանի համար, իսկ աջ ազդրը խարանած «Ա» տառով, որ առաջին հայացքից պարզ չէր երևում և թվում էր շան կծածի հետք: Եվ որովհետև ջահել էր՝ մազերը կոկ էին ու փայլուն օծած վարսերի նման: Կուրծը մեծ էր ու սպիտակ. երբ քայլում էր ավելի էր մեծանում և աչքի ընկնում կարմիր փորի տակ: Մաքրասեր ու սակավապետ էր. աղբոտ տեղեր երբեք չէր նստի. անձրևների ժամանակ սիրում էր կանգնել բաց տեղ ու թախծոտ աչքերով նայել այդ զարմանալի ջրին, որ թափվում էր վերևից՝ հայտնի չէ ում ձեռքով և ինչու համար: Առաջ նա շատ ուրախ և աշխույժ էր. կպատահեր, օրինակ, պոզերով ցելերը քանդելով և գլուխը թեքած կկռվեր հասակակիցների հետ, կհաղթեր, կհաղթվեր, բայց երբեք չէր կորցնի իր զվարթությունը: Վերջին երկու ամիսը, սակայն տխրությամբ խուսափում էր այդպիսի կռիվներից: Այժմ նրա խոշոր աչքերը լի էին անհուն թախիծով ու տխրությամբ: Արոտի ժամանակ նրա աչքերը հաճախ արցունքոտում էին և նա մոլորված՝ կանգնում էր մտածումների մեջ: Մտածում էր տերերի վերաբերմունքի մասին և խոր հառաչում քթածակերով: Հառաչում էր ու հիշում իր ջահել օրերը, երբ բոլոր տնեցիներն այնպես փայփայում էին իրեն: Հիշում էր— երբ հորթ էր. ուրախ թռչկոտում էր, մտնում տերերի տուն, շոր էր ծամում, ջուր էր խմում ամաններից... և տերերը երբեք չէին ծեծում իրեն: Ի՞նչ լավ էր... Հիշում էր Ծովանը և այն օրերը, երբ առաջին հորթն էր ծնվել... Օ, ի՞նչ օրեր էին: Ինչպե՞ս էին խնամում իրեն մինչև հորթի ծնելը: Տերերը խմբով, ջոկ-ջոկ, գալիս կանգնում էին կողքին և

մեղմությամբ, քնքշանքով շփում իր մեջքը, գլուխը, կողերը, երբեմն ձեռք էին տալիս կրծին, որ զարմանալի կերպով ուռչում-մեծանում էր օրեցօր... Օ՛, երբ ձեռք էին տալիս կրծին, ինչպե՛ս էր խուտուտ գալիս, ցավում... Բայց ի՞նչ քաղցր էր այդ ցավը: Հապա առաջին կիթը... Դա զարմանալի բան էր: Տերերը՝ մեծ, փոքր, հավաքվել էին իր շուրջը: Մեծ տերը քորում էր իր մեջքը, իսկ նրա կինը կթում էր կուրծը շփելով... Ա՛խ, այդ օրը. ի՞նչ լավ էր: Կուրծը թեև ցավում էր, բայց ցավը քաղցր էր նոր կանաչի նման: Այդ օրերը երեխաները հաց էին տալիս իրեն, իսկ մեծերը բերում էին մի շատ համեղ ուտելիք, որ ջուր էր— ջուր չէր, բայց ջրի պես էր և մեջը հացի կտորներ էին լինում: Հապա՞ երբ հանդից գալիս էր տուն— ի՞նչ խնդությամբ, ուրախության ի՞նչ աղմուկով էին դիմավորում իրեն...

Իսկ ինչո՞ւ հիմա բոլորը փոխվել են այսպես: Ինչո՞ւ նրանք էլ թշնամի են դարձել...

Ծովանը տերերից բացի մյուս մարդկանց համարում էր թշնամի: Տերերը պաշտպանում էին իրան, քույրերին, մորը, մորաքույրերին. խոտ են տալիս, ձմեռը ջրում են, սրբում են գոմը և քորում իրենց, իսկ թշնամիները չեն թողնի դուռնի մեկնես մի դեզի, անցնես արտերի, բանջարանոցների միջով կամ կողքով. եթե անցար՝ քարով, փետով կիսփեն, կծեծեն, **տուն կանեն**: Ահա թե ինչ են թշնամիները... Բայց թե ինչու տերերն էլ թշնամիների պես են դարձել՝ Ծովանը չէր հասկանում: Նա գտնում էր, օրինակ, որ ինքը հին գոմում պիտի մնա, բայց թե ինչու հին գոմի կողմը գնալու ժամանակ փոքր տերը բարկանում էր՝ չէր հասկանում. չէ՞ որ կովը միշտ իր հորթի մոտ կերթա, բայց թե ինչու, իրեն ծեծում են հորթի մոտ գնալու համար՝ էլի չէր հասկանում...

Մտածելով տերերի փոխված վերաբերմունքի մասին՝ Ծովանը հաճախ մտադրվում էր տուն չդառնալ, սակայն հորթին հիշելով, նրա կուրծը տաքանում էր և նա մտածում էր, որ անկիթ մնալով կուրծը կարող է ուռչել այն անգամվա նման, երբ արտն ընկնելու պատճառով «տուն արին» իրեն և երկու օր փակեցին մի փլեկ մարագում: Օ՛, ինչպես էր ցավում այդ օրն իր կուրծը...

Նման մտածումներով տարված՝ նա երբեմն չէր նկատում, որ նախիրն արդեն առաջ է անցել: Սթափվելով՝ ինքն էլ պոչը խփում էր մեջքին և հետևում կովերին:

Բայց մի օր ահա ինչ պատահեց:

2

Երեկո էր: Անձրև: Ծովանը մոր, մորաքույրերի և ընկերուհիների հետ հանդից վերադառնում էր տուն: Բոլորն էլ թրջված էին, հոգնած. շտապում էին կթվել և հանգստանալ: Նախրի առջևից գնում էր Ծովանի մայրը իր ահագին կուրծը փորի տակ օրորելով: Սիրում էր նա գնալ այդպես բոլորի առջևից և գյուղի ծայրը հասնելուն պես բառաչել— «Բա՛ա՛» — «մենք գալի՛ս ենք»... Այդպես բառաչում էր մեկ էլ տանը մոտենալիս: Եվ նրա ձայնի վրա տերերը դուրս էին գալիս կովերին դիմավորելու: Այս անգամ ամենից շուտ նրանց առաջ ելավ ջահել տերը: Երբ հասան տուն Ծովանը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ մոր հետ թեքվեց դեպի մեծ տիրոջ բակը, դեպի հին գոմը, ուր գտնվում էր հորթն այդ օրը. գոնե առավոտն այնտեղ էր թողել: Հազիվ մի երկու քայլ էր արել, փոքր տերը ճիպտոր ձեռին առաջը կտրեց: Ծովանը կանգ առավ և փորձեց անցնել

մյուս կողմից: Ջահել տերը կրկին առաջը կտրեց և ձեռի ճիպոտը վրա բերեց: Ծովանը գլուխը փախցրեց, բայց ճիպոտը հանկարծ իջավ գլխին: Նա, եղջյուրների մեջտեղը սաստիկ ցավ զգալով, կանգ առավ աչքերը խփած: Մի րոպե թվաց, թե հողը շարժվում է և ինքն ընկնելու է ահա: Սակայն ուշքի եկավ անմիջապես մեջքին ու կողերին դիպչող հարվածներից: Խասկացավ, որ հին գոմը գնալը դուր չի գալիս տիրոջը և հնազանդեց: Ծուռ եկավ և բեկված սրտով քայլեց տիրոջ առջևից:

Այդ երեկո նրան կթեց փոքր տիրոջ կինը, կթեց առանց հորթի, էլի պտուկներն ու կրծի մազերը ծիգ տալով: Իսկ կթելուց հետո նրան զատեցին բակի տավարից և գոմն արին:

Ամբողջ գիշեր նա չկարողացավ հանգստանալ. գլխի մեջտեղը և պտուկների արմատներում խուլ ցավեր էր զգում:

Առավոտը նույնպես կթեցին առանց հորթի, դարձյալ մեծ ցավեր պատճառելով: Սակայն կթի ամբողջ ընթացքում Ծովանն իրեն պահեց և մի անգամ իսկ ոտք չշարժեց: Բայց երբ կիթն ավարտվեց և տանտիրուհին կովկիթը ձեռին մտավ տուն՝ նա թափ տվեց կապը— կտրեց և շտապեց հին գոմի կողմը:

Հո՛րթը... այնտե՞ղ է արդյոք, թե մի բան է պատահել:

Գոմի դուռն ամուր դրված էր:

Նա մզգաց— ը՛մմ...

— Ը՛մմ,— պատասխանեց հորթը ներսից:

Այդ ժամանակ Ծովանը գլխով հրեց դուռը և մտավ ներս: Հորթն ընդառաջ վազեց և մտավ մոր փորի տակ: Թեև կրծում կաթ չկար, բայց նա թույլ տվեց, որ հորթը ծծի: Իսկ մինչ այդ ինքը, հորթերի մտուրում խոտ նկատելով, մոտեցավ համն առնելու: Հագիվ մի բերան էր արել, երբ ներս մտավ մեծ տանտիրուհին, նա, որ այնպես լավ կթում էր իրեն:

— Ա՛յ կով, ա՛յ կով,— կանչեց:

Ծովանը բոստան ընկածի պես զգաց իրեն. արածից ամաչելով՝ ուզեց դուրս գալ, բայց տանտիրուհին չթողեց:

— Ի՛, հողեմ գլուխդ,— բարկացավ,— իմ խոտն ուտում ես, որ ուրիշին կաթ տա՛ս:

Ու ձեռի թոկով խփեց Ծովանին:

Թոկի ծայրը, որ երկաթե օղակ ուներ, դիպավ նրա կողքի ոսկորին, և դրանից Ծովանն այնպես վատ, այնպես ծանր ցավ զգաց, ինչպես ազդրը խարանելու ժամանակ: Այնուամենայնիվ, կրկին փորձեց դուրս գալ, բայց տիրուհին դարձյալ չթողեց: Նա դուռը փակեց, հորթին արավ հորթանոցը, իսկ իրեն՝ Ծովանին, կապեց մուրից: Եվ ամբողջ օրը նա մնաց գոմում փակված: Կողի ոսկորը շարունակ ցավում էր: Սովը մի կողմից, ցավը մյուս՝ սաստիկ անհանգստացնում էր նրան, և նա մտածում էր դարձյալ տերերի վերաբերմունքի մասին. ինչո՞ւ հենց միայն իր հետ են վատ վարվում, ինչո՞ւ հապա մյուս կովերին չեն ծեծում և գոմում փակում: Դուրսն այնքան կանաչ կա, իսկ իրեն չոր խոտ են տալիս: Մայրը, քույրերը և ընկերուհիները հիմա արածում են անտառում, իսկ ինքը...

Քաղցած լինելով՝ նա մի քիչ չոր խոտ կերավ և նորից մի քանի անգամ բառաչեց բարձր, մզգաց, մզգաց, որ մեկը գա դուռը բաց անի, բայց ոչ ոք տերերից չմոտեցավ գոմի դռան և ոչ մի տավար չպատասխանեց նրա բառաչին:

Նա, հուսահատված, գլուխը թափահարելով, ծիգ տվեց կապը, կտրեց (ինչպես առավոտը՝ մյուս տիրոջ գոմում) և, կապը վզին, կանգնեց գոմի մեջտեղը՝ աչքերը փոքրիկ լուսամուտին ու նորից մզգաց:

Ոչ ոք չպատասխանեց, ոչ ոք չերևաց:

«Չէ, այստեղ մնալ չարժե, պետք է դաշտ գնալ», մտածեց նա:

Եվ ահա նույն օրը երեկոյան, երբ տանտիրուհին արձակեց նրան, տարավ բակում կրթեց ու խառնեց կովերին— Ծովանը քաշվեց մի կողմ և սկսեց հարևան ցանկապատի եղինջները կրծել:

Ու այդպես եղինջները կրծելով՝ դուրս եկավ փողոց: Այդտեղ էլ՝ փողոցի եզերքին բուսած կանաչները պոկելով՝ թեքվեց մյուս փողոցը: Իսկ երբ արդեն աննկատելի էր դարձել՝ քայլերն արագացրեց:

Հորթը, ետ ու առաջ ընկնելով, հետևեց մորը:

Եվ մի քանի րոպեից նրանք դուրս եկան դաշտը:

3

Մուրճն հետզհետե թանձրանում էր դաշտի վրա. հեռվում անտառն երևում էր սև, մեծ-մեծ դեղի նման: Քամին այնտեղից բերում էր մի քաղցր հոտ՝ կանաչների և տերևների բուրմունք, որ գրգռում էր Ծովանի ախորժակը: Եվ նա արագ-արագ գնում էր գլուխը բարձր բռնած, ականջները խլշած: Թվում էր շտապում է հասնել առաջ անցած նախրին: Իսկ հորթը, շարունակ ետ ու առաջ ընկնելով, ուստոստալով՝ հետևում էր մորը ու երբեմն դուռն էր մոտեցնում նրա կրծին: Մայրը, սակայն, կանգ չէր առնում նրան կաթ տալու: Նա կանգ չէր առնում և դաշտում արածելու: Ի՛նչ կար այնտեղ՝ դաշտում անհամ խոտեր ու անհամ գետնախնձոր, որ ձին էլ չի ուտում: Ուրիշ բան է անտառը... Ու Ծովանը գնում էր դեպի անտառ և իր մզգոցով շարունակ խրախուսում հորթին՝ հետևել իրեն: Եվ հորթը սկզբում եռանդով հետևում էր նրան. սակայն դաշտի կիսում սկսեց մորից ետ ընկնել: Նրան հաճելի, շատ հաճելի էր մոր հետ ճամփորդել, բայց դժվար էր... Այդքան երկար ճանապարհ երբեք չէր գնացած: Տեղ-տեղ քարերը ցավեցնում էին կճղակները, ու մայրն էլ այնպես արագ էր գնում... Մի երկու անգամ նա հոգնած կանգ առավ: Եվ Ծովանն ամեն անգամ ետ էր դառնում, դուռն էր մոտեցնում հորթի դնչին, մզգում— խրախուսում հետևելու: Մի տեղ, տեսնելով հորթը դժվարանում է, ետ դարձավ և սկսեց լիզել նրա գլուխը, երեսը: Դրանից հետո հորթը շարունակեց ճանապարհը, երբեմն նույնիսկ մոր հետ հավասար քայլելով:

Ու մինչև անտառ գնացին առանց կանգ առնելու: Իսկ անտառի մոտ Ծովանը կանգնեց, խոր շնչեց քթածակերով ու սկսեց բուրջ անել-քշտել ծառերի տերևները: Դրա հետ միաժամանակ նա ականջները խլշած, շուտ-շուտ նայում էր շուրջը.— արդյոք տերերը չե՞ն հետևում իրեն... Ոչ

որ չկար: Ներքևից ձայն, ոտնաձայն չէր լսվում: Անտառն էր խռնում միայն՝ խուլ ու համատարած խռնոցով: Եվ այդ խռնոցի մեջ լսվում էին երբեմն քնած թռչունների հանկարծական ճիչ, չոր ճյուղերի կոտրվելու ձայն և մայիսյան բոռի բզզոցը: Ծովանը ցերեկ թե գիշեր անտառում շատ էր եղած և այդպիսի ձայներ շատ էր լսած, բայց այդ բոլորն այժմ թվում էին թշնամի մարդկանց ձայներ: Նա անհանգստանում էր ավելի հորթի համար և վախենում էր չլինի հանկարծ տերերը գան և ետ տանեն իրեն:

Փոքր-ինչ արածելով՝ նա շարունակեց ճանապարհը անտառի միջով: Երկու օր առաջ մի բացատում շատ համեղ խոտ էր կերել: Շտապում էր այնտեղ:

Նրա շուրջն ու գլխավերևը անտառը խռնում էր շարունակ: Ծառերի արանքում տարածված էր մի քաղցր բուրմունք — դա լորիներն ու թեղիներն էին արձակում իրենց հոտը: Ճանապարհին գուգահեռ ներքև էր վազում լեռնային վտակը՝ անտառի խորքը աղմկելով: Ջրի ձայնի վրա Ծովանը հաճախ կանգնում էր և երկյուղով նայում դեպի ծորակը: Թռչոց էր ու ակնակիր խավար: Ոչինչ չէր երևում: Հավաստիանալով, որ դա շուրս է շառաչում և թշնամի չկա— նա փոքր-ինչ հանգստացած շարունակում էր ճանապարհը, երբեմն-երբեմն ճյուղեր ու տերևներ պոկելով:

Վերջապես հասավ ուզած բացատին և կանգ առավ:

Հորթը դարձյալ ետ էր ընկել. սպասեց մինչև մոտեցավ, լիզեց մի քանի անգամ գլուխը, երեսը և ապա սկսեց արածել: Խոտն այնքան համեղ էր, որ քանի արածում, ախորժակն այնքան բացվում էր և այնքան ավելի քաղցած էր զգում իրեն... Նա արածում էր, իսկ հորթը հոգնածությունից նստել և նայում էր մորը: Նա և մրսում էր և վախենում մուփից, անտառի ձայներից: Ծովանը նույնպես վախենում էր, բայց նրա վախն էլի հորթի համար էր, և այդ պատճառով արածում էր հորթի շուրջը: Արածում էր և շուտ-շուտ նայում նրան, այնպես, ինչպես նոր ծնած ժամանակը, երբ ամեն թույլ վախենում էր, թե ահա հորթը կփախցնեն իրենից...

Այսպես արածեց բավական, արածեց ագահաբար փնջոցով, և դեռ երկար, շատ երկար պիտի արածեր, եթե հոգնածությունը չհաղթեր նրան: Չգալով ոտները ցավում են, նստեց հորթի մոտ և սկսեց որոճալ:

Դեռ մուփն էր. անտառը շարունակում էր խռնալ... Մերթ այդ խռնոցը դառնում էր աղմկալից, ժխորային, մերթ փոփվում էր խաղաղ սլսլոցի, որ թվում էր, թե ահաբեկված, հուզված անտառը հանգստանում էր կարծես և ունկնդրում ինչ-որ մեկի հեռավոր, խուլ քայլերին:

Ծովանը որոճում էր և հաճախ, ականջները խլած, նայում շուրջը:

Այդպես մնաց մինչև լուսաբաց:

Առավոտը ցուրտ էր, խոնավ: Գիշերը կարծես անձրև էր եկել. խոտերը, թփերը, ծառերը թաց էին: Ծառերի արանքով արևի շողերն ընկել էին կանաչների վրա և ցողի կաթիլներն ամեն տեղ փայլում էին, պսպղում: Օդի մեջ կար մի դուրեկան սառնություն: Երբ Ծովանն որոճում էր— նրա շնչառությունը քթածակերից դուրս էր գալիս գոլորշու պես: Թե նրա և թե հորթի մեջքից բարակ գոլորշի էր բարձրանում: Այդ սառնությունը դուր էր գալիս Ծովանին, բայց հորթը

մրսում էր, նրա մազերը փշաքաղվել էին: Մոր կողքին կանգնած աշխատում էր կաշել նրան կամ մտնել փորի տակ: Իսկ մայրը, կարծելով հորթը սոված է, շարունակ կուրծն էր դեմ անում նրան: Հորթը սակայն մոռալով մի քիչ մոտեցնում էր մոր պտուկներին և նորից կանգնում անշարժ: Արևի բարձրանալու հետ նա էլ կամաց-կամաց զվարթացավ, և այն ժամանակ, երբ ծովանն սկսեց արածել, նա էլ, ամեն մի քայլը դողդողալով փոխելով, հետևում էր նրան: Երբ ոտները թրջվում էին, վախեցած կանգ էր առնում՝ մի կում մյուս ոտը բարձրացնելով:

Արածելով՝ ծովանն ու հորթը բացատից նորից անտառ մտան և սկսեցին ծառերի արանքով առաջանալ: Ցողը կաթում էր ծառերից: Ծովանը ծարավ էր զգում, որ արահետն ընկած գնում էր ջուր գտնելու հույսով: Անտառի այդ մասը նրան ծանոթ էր, բայց կարծում էր, որ այդ ուղին գնում է դեպի ջուրը: Փորձով դիտեր, որ ամեն մի ճանապարհ վերջանում է ջրի մոտ: Ու հանգիստ, պոչը մեջքին խփելով, ընթանում էր առաջ, և հորթը հետևում էր նրան, երբեմն սահելով ու սայթաքելով:

Ճանապարհը երկար էր. գնում էր դա շարունակ ծառերի տակով և աննկատելի ձգվում դեպի վեր, միշտ դեպի վեր:

Կես ճանապարհին սկսեց անձրևել: Սկզբում հատ-հատ կաթկթեց տերևների վրա, հետո ամբողջ անտառը շրխկաց հանկարծ: Ու ջուրն սկսեց թափվել տերևներից... Ծովանը կանգնեց մի փոքր, ապա ճամփան շարունակեց անձրևի տակ: Հետզհետե անձրևը բարակեց, և ճանապարհը վերջացավ մի փոքրիկ ձորակում, աղբյուրի մոտ: Ջուրը հոսում էր ավազների վրայով մի քանի քայլ և այնուհետև կորչում կանաչ ճահիճների մեջ:

Հասնելուն պես ծովանն ընկավ աղբյուրի վրա ու սկսեց խմել, ավելի շուտ՝ ծծել: Այնքան խմեց՝ փորն ուռավ: Ապա նստեց և սկսեց հորթին լիզել...

4

Մնաց ծովանն այնտեղ երկու օր: Շատ գոհ էր. տեղը լավ էր, թե խոտն էր առատ և թե ջուրը համեղ, մանավանդ ոչ տեր կար, ոչ թշնամի: Ոչ ոք չէր անհանգստացնում: Կուրծը, պտուկները այլևս չէին ցավում: Ընդհակառակը, նրանք հիմա շատ լավ էին, երբ միայն հորթն էր ծծում: Իսկ հորթը նրան այժմ ծծում էր օրը մի քանի անգամ և մնացած բաներում օրինակում մորը: Նրա նման ոտներն զգուշությամբ կոխում էր ջուրը, պոչը փոքր-ինչ բարձրացնում և խմում ակից, կամ գլուխը կախ արածում կանաչը: Երեկոները, երբ ցրտում էր, մտնում էր մոր փորի տակ կամ նստում նրա կրծին կպած. իսկ մայրը նրան տաքացնելու համար գլուխն ու վիզը մեկնում էր նրա մեջքի վրայով:

Այսպես անցավ երկու օր: Երրորդ օրը, սակայն, երբ արևը նոր ծածկվել էր անտառի այն կողմը, պատահեց անսպասելի մի բան:

Սկզբում հեռվից, ապա հետզհետե մոտիկից ծովանը լսեց ինչ-որ խշխշոց ծառերի մեջ: Խշխշոցը լսվում էր երկար, բայց խշխշացնողը ինքը չէր երևում: Եվ նա շարունակ ականջները խլած նայում էր այդ խշխշոցի կողմը: Գազա՞ն է, թշնամի՞... Երբ խշխշոցն ուժեղացավ նա մոտեցավ հորթին և պատրաստ կանգնեց...

Երևաց վերջապես մի մարդ:

Կովը վախից ետ-ետ գնաց: Թվաց նրան, թե տերերից մեկն է... Բայց ոչ, տերերից չէր: Սա միրուքավոր էր, կարճահասակ ու սև փափախով: Այնուամենայնիվ թշնամի էր, պետք էր զգույշ լինել: Եվ գլուխը բարձր բռնած, Ծովանն անհանգիստ նայում էր այդ անծանոթ մարդուն, որ ինչ-որ փայտ էր քաշում թոկով: Երբ քիչ առաջ եկավ՝ նա կանգնեց և Ծովանին նայեց: Նայեց նրան, նայեց հորթին, նայեց, նայեց և նստեց ու սկսեց շվշվացնել: Հետո, ձեռք մեկնելով, կանչեց «բիժի, բիժի, բիժի»... Ծովանն, իհարկե, մոտ չգնաց, նա չէր հավատում, որ անծանոթն իր ձեռին աղ ունենա...

Բավական նստեց անծանոթն այստեղ, և երբ մուրն ընկավ, փայտը թողեց և Ծովանին ու հորթին առաջ արավ ու քշեց դեպի վեր: Ծովանը չէր ուզում գնալ, բայց մարդը մի երկու անգամ խփեց նրան ու բարկացավ խեղդված ծայնով.

— Դե, շան որդու անտեր...

Ճանապարհը դարձյալ գնում էր անտառի միջով, և Ծովանը չէր հասկանում, թե ո՞ր է քշում անծանոթն իրեն այս անծանոթ ճանապարհներով: Նա քշում և խոսում էր առանց գոռալու, ոչ այնպես, ինչպես իր տերերը կամ ինչպես ուրիշ թշնամիներ... Մթան մեջ երկար գնում էին և նա ասում էր միայն. «Հե, շան որդու անտեր»...

Երբ անտառից դուրս եկան, հեռվից լսվեց շների հաչոց. Ծովանը հասկացավ, որ նոր գյուղ են մտնում— թե շների հաչոցն էր ուրիշ, թե ճամփան...

Եվ, իսկապես, նոր գյուղ էր: Տները մթան մեջ չէին երևում, բայց ուրիշ հոտեր էին գալիս և ճամփի վրա բոստաններ կային: Անծանոթը հենց գյուղի ծայրին տարավ նրան մի մուրճ գոմ, որից հավերի և յավշանի հոտ էր գալիս: Երբ անծանոթը նրան գոմն արավ ու գնաց, Ծովանը մտածեց, որ թշնամու ձեռք է ընկել. բայց մի՞թե արգելված արոտ է արածել...

Ծովանը մտածմունքի մեջ էր, երբ քիչ հետո ներս մտավ նույն անծանոթը, նրա հետ մի կին՝ ճրագը ձեռին:

— Էս է,— ասաց կինը ճրագը Ծովանին մոտեցնելով: — Որտե՞ղ գտար...

Անծանոթը ինչ-որ բան ասաց, որ Ծովանը լավ չլսեց, հետո երկուսով՝ մարդ ու կին, թոկով կապեցին իրեն առանձին, հորթին առանձին, ապա միասին դուրս գնացին:

Գոմը նորից մթնեց: Դարձյալ հավերի և յավշանի հոտ էր գալիս: Հոգնածությունից Ծովանը շուտով քնեց, և երբ գարթնեց՝ լույս էր արդեն: Քիչ հետո անծանոթն ու կինը նորից մտան գոմ՝ կինը մի կովկիթ ձեռին, մարդը մի գիրկ խոտ: Հորթին ծծեցրին, ոտները կապեցին և սկսեցին կթել: Մարդը քորում էր Ծովանի մեջքը, իսկ կինը կթում և հետն էլ գովում.

— Լա՛վ պտուկներ ունի...

Այս խոսքերը Ծովանին շատ դուր եկան և նա հասկացավ, որ թշնամու ձեռ չի ընկել:

Այդ միջոցին հանկարծ դուռը բացվեց և ներս վազեցին երկու երեխա, երկուսն էլ փոքրիկ, բոբիկ ու փորներն ուռած: Ամեն մեկը մի կտոր հաց կրծելով՝ կանգնեցին ու նայեցին Ծովանին:

— Էյ, երեխեք, մարդու բան չասեք հա՞, թե ապին կով է գտել,— ասաց կինը կթելով: Նրանից ավելուկի հոտ էր գալիս: Ծովանը հոտոտում էր և կաթը թողնում:

Երբ կիթը վերջացավ՝ անձանոթը բերած խոտը դրեց Ծովանի առաջ, իսկ կինը նորից երեխաներին «Լսո՞ւմ եք, ասավ, մարդու բան չասեք հա՞»: Եվ հետո կովկիթից կաթ խմացրեց նրանց.

— Լա՞վն է,— հարցրեց:

— Հա,— ասին երեխաները գոհ:

Ծովանն ուրախացավ, որ իր կաթը հավանեցին:

«Ուրեմն թշնամու ձեռ չի ընկել»,— մտածեց կրկին:

Չորս օր մնաց անձանոթի տանը և չորս օրն էլ դուրս չտարան նրան: Ամեն օր գալիս էին կանաչ խոտ տալիս, տակը սրբում, կթում ու դնում: Իսկ երեխաները, ծնողներից ծածուկ, մտնում էին գոմը, հորթի մեջքին նստում, իր՝ Ծովանի պտուկները քաշում, պոչը ձիգ տալիս ու փախչում: Այդ պատճառով Ծովանն սկսեց ատել երեխաներին... Չորրորդ օրվա գիշերը անձանոթն անճրագ մտավ գոմը, արծակեց նրան ու հորթի հետ դուրս տարավ:

Մուբն էր. ոչինչ չէր երևում:— «Ո՞ր է տանում», մտածում էր Ծովանը գիշերվա խավարին նայելով, և ամբողջ ճանապարհին այդ միտքը չէր անցնում նրա գլխից: Երկու օր ու գիշեր ճանապարհ էին գնում սարերով ու ձորերով: Ցերեկները անձանոթը նրան թողնում էր անտառում, թփուտների մեջ արածելու, իսկ գիշերը քշում էր ինչ-որ վատ, անձանոթ ճանապարհներով: Մեկ-մեկ հանդիպում էին տավարի, բայց անձանոթը ոչ մի տեղ չէր թողնում նրանց խառնվելու: Մարդիկ էլ քիչ էին պատահում: Մի անգամ միայն հանդիպեցին երկու գյուղացու, նրանք հարցրին անձանոթին իր՝ Ծովանի մասին.

«Ո՞ր ես տանում ես կովը»:

Անձանոթը պատասխանեց.

«Ծախելու»:

«Ծախելո՞ւ... ուրեմն իրեն ուրիշի են տալու», մտածեց Ծովանը:

Նա գիտեր, որ երբ ծախում են՝ տալիս են ուրիշի...

5

Այդպես էլ եղավ: Երբ հասան մի մեծ գյուղ, անձանոթը Ծովանին ծախեց մի երկար մարդու, նրանից ինչ-որ թղթեր առավ ու էլ չէրևաց: Իսկ մարդը նույն օրը առաջ արավ Ծովանին ու նորից քշեց գյուղից դուրս: Ճանապարհը քարոտ էր ու երկա՛ր-երկար: Որովհետև հորթը չէր կարողանում քայլել, մարդը տեղ-տեղ կանգնեցնում էր նրան և գլուխը նրա ետի ու առաջի ոտների արանքը կոխելով՝ դնում էր ուսերին: Ծովանը վախեցած շուտ-շուտ ետ էր դառնում և մզգում, թե չլինի հորթին մի բան պատահի: Բայց մարդը ամեն անգամ հանգստացնում էր նրան.

- Գնա, անխելք, գնա, չեմ սպանում...

Իսկ երբ հորթը մոր ձայնի վրա խլրտում էր և ոտները թափ տալիս, նա խրատում էր.

— Խելո՛ք կաց, սարսաղ, խելո՛ք... Գլխիդ պատիվը հասկացիր...

Նոր տիրոջ գլուղը փոքր էր, տները ցածր էին, և բոլոր տների առաջ կիտված էր գոմերից դուրս թափված աղբը. երեխաները խաղում էին նրանց մեջ, իսկ շները նրանց վրա նստած՝ մոռում էին: Այս բոլորը Ծովանին հիշեցրեց իրենց սարի գոմերը, ուր այնքան համով խոտ կար և լավ ջուր: Նոր տիրոջ տունը սակայն բոլորից մեծ էր, բոլորից բարձր: Ծովանին կապեցին այդ տան առաջ մի ծառից և շուտով ամեն կողմից մարդիկ եկան նրան տեսնելու: Մոտեցան՝ նայեցին, քիչ հեռացան ու էլի նայեցին, կրկին մոտեցան, ձեռք տվին կրծին, պտուկներին, ապա գովեցին իր հասակը, ոտները, կուրծը, պտուկները:

— Լա՛վն է, լավը, շնորհավո՛ր ըլի,— ասում էին նրանք:

Հետո նայեցին հորթին:

Բոլոր խոսքերից ու շարժումներից Ծովանն զգում էր, որ թշնամի մարդկանց ձեռ չի ընկել, բայց նրա սրտում դեռ կասկածներ կային. բոլորին նայում էր վախով և չգիտեր ո՛վ է իսկապես իր բարեկամը: Սակայն ով փայփայում էր հորթին, նրան էլ նայում էր համակրանքով:

— Կովը լավն է, բայց հորթը հիվանդի պես է,— ասաց մեկը:

Մարդիկ կրկին մոտեցան հորթին, նայեցին և ասին. «Բեզարած է»:

Ծովանն ականջները խլած՝ ուշադիր նայում էր մարդկանց և, նրանց հոգատար վերաբերմունքը տեսնելով, մտածում էր, որ իրեն այստեղ երևի չեն նեղացնի և հանգիստ կթողնեն:

Բայց հենց առաջին գիշերը նա անհանգիստ անցրեց:

Թեև դուրսը տաք էր, բայց նրան կապեցին գոմում, ուր կար մի թառ հավ, մի քանի ոչխար և մի այծ, որը Ծովանին տեսնելուն պես փախավ գոմի անկյունը...

Նոր տերը Ծովանին կապեց մսուրին, իսկ հորթը ոչխարների մոտ մի սյունից:

Մթնում էր և մութը կամաց-կամաց լցվում էր գոմը:

Կապելուց հետո Ծովանը մի փոքր կանգնեց, շուրջը նայեց, նայեց ոչխարներին, այծին, հավերին և ապա փնջոցով նստեց և գլուխը դրեց փորին: Բայց քնել չկարողացավ. աչքերի առջևից շարունակ անցնում էին ճանապարհներ, թփեր, շներ, որ պոչները ցցած վազում էին, մարդիկ, մարդիկ և երեխաներ, որ քար էին գցում իրեն կամ պոչը ձիգ տալիս փախչում... Իսկ հետո, երբ քունն եկել էր արդեն, մի ուժեղ տնքոց և դրա հետ ինչ-որ ձայներ զարթեցրին նրան:

Հորթն էր: Նա տնքում էր խոր ու երկար մի տնքոցով, վրան ասես մի ծանր բան էր ընկել:

— Ը՛հ, ը՛հ,— լսվում էր նրա ձայնը գոմի մի ծայրից:

Իսկ այժը շարունակ մկկում էր, մկկում, չգիտես ինչո՛ւ և ինչի՛ համար: Մկկում էր այնպես, կարծես կանչում էր մեկին. «Մակկըկա՛ր, Մակկկա՛ր»...

Ոչխարները նույնպես անհանգիստ էին. նրանք փռնգտում, փնջացնում էին շուտ-շուտ և, ինչ-որ բանից խրտնած, իրար գլխով դիպչում: Հավերը, թառժաժ եղած, կշկշում էին դարձյալ ինչ-որ բանից վախեցած, իսկ աքաղաղը կրկնում էր խրոխտ. «կը՛կը՛կը՛կը՛», որ թվում էր սիրտ է տալիս հավերին. «Մի՛ վախեք, մի՛ վախեք»...

Ծովանը ոտքի ելավ ու մզգաց:

Հորթը նրան չպատասխանեց:

Նա շարունակում էր տնքալ:

Ի՞նչ էր պատահել, ինչո՞ւ էր հորթը տնքում- Ծովանը չէր հասկանում: Ուզում էր մոտենալ, բայց կապը չէր թողնում, մթան մեջ էլ ոչինչ չէր երևում:

— Ը՛հ, ը՛հ,— լսվում էր դարձյալ հորթի ծայնը գոմի մի ծայրից:

Ծովանը նորից մի քանի անգամ մզգաց, և հորթը դարձյալ չպատասխանեց նրան:

Եվ այսպես շարունակվեց երկար:

Գիշերվա կիսին հորթի տնքոցն ավելացավ և այժն ավելի անհանգիստ դարձավ:

— Մակկկա՛ր, Մակկկա՛ր,— կրկնում էր նա ահաբեկված և արագ-արագ քայլում գոմում:

Ծովանը կանգնած ականջ էր դնում հորթի ծայնին և սպասում, որ հիմա տերն ուր ո՞ր է ներս կմտնի և ամեն բան կարգի կընկնի:

Բայց տերը չկար ու չկար:

Աքաղաղը կանչեց— Ծովանը համոզված էր, որ հիմա նա անկասկած կգա— դարձյալ չեկավ:

Ու երկա՛ր, մինչև լուսաբաց բոլորն անհանգիստ էին գոմում: Իսկ լուսաբացին հորթի տնքոցը նվազեց ու կամաց-կամաց կտրվեց, և շուտով, լուսը բացվելուն պես, Ծովանը տեսավ, որ հորթը պառկել է մի կողքի և ոտները մեկնել: Ոչխարները մոտիկ կանգնած պիշ-պիշ նայում էին նրան, իսկ այժը, միրուքը թափ տալով, մկկում էր էլի.

— «Մակկկա՛ր, Մակկկա՛ր»...

Ծովանն իսկույն հասկացավ, որ դժբախտություն է պատահել, և այս անգամ արդեն, որքան ուժ ուներ, ձիգ տվեց կապը՝ կտրեց ու մզգալով մոտեցավ հորթին: Մոտեցավ, դնելով հրեց նրան ու մզգաց:

Հորթը չշարժվեց:

Նա սկսեց լիզել հորթի գլուխը, աչքերը:

Հորթը դարձյալ անշարժ մնաց:

Այդ ժամանակ Ծովանը դուռնը մոտեցրեց հորթի դնչին և բարձր բառաչեց ու, քիչ հետո, նրա մեծ, սև աչքերը լցվեցին արցունքով:

Հորթը մեռել էր:

Երբ լույսը բոլորովին բացվեց՝ տերը և կինը եկան:

Հորթին տեսնելով՝ երկունս հայիոյեցին ում որ:

— Բա հիմի ո՞նց պիտի կթենք,— ասաց կիւնը:

— Կփորձենք:

Վշտից Ծովանը երկու ժամ թույլ չտվեց կթելու, բայց հետևյալ օրը, տեսնելով կուրծն ուռչում է, թողեց: Սակայն այդ օրվանից սկսած նա թշնամացավ երեխաների և ոչխարների հետ: Նրան թվում էր, որ դրանք էին, անծանոթի երեխաները և նոր տիրոջ ոչխարները, որ չարչարեցին իր հորթին: Ուստի և որտեղ ոչխար կամ երեխա էր տեսնում՝ վրա էր պրծնում հարու տալու:

6

Նոր տերերը Ծովանի անունը դրին Ծաղիկ պոչի սպիտակի պատճառով: Սկզբում այդ անունը շատ խորթ էր թվում նրան, բայց հետզհետե ընտելացավ, ինչպես ուրիշ շատ բաների: Օրերն անցնում էին իրար նման: Առավոտը տանում էին հանդը, երեկոյան բերում կիթ: Նոր տերը մի հոտաղ ուներ՝ անունը Մոսո. սա առաջ իրեն տանում էր ոչխարների և այծի հետ, բայց մի քանի օրից հետո դրանց ծախեցին և այնուհետև տանում էր ուրիշ կովերի հետ: Նախրի մեջ շատ կով կար— բոլորն էլ հպարտ, ամբարտավան ու անհաշտ: Ծովանին տեսնելուն պես՝ մեկը կամ մյուսը վրա էր պրծնում նրան հարու տալու, կամ որևէ մի երինջ հաճույքի համար նրան առաջ էր դնում ու քշում, հետո կանգնում ու հողը քանդում պոզերով: Այդ պատճառով Ծովանը միշտ նախրի վերջումն էր գնում: Ամբողջ նախրի մեջ կար մեկը միայն, որին Ծովանը համակրում էր սրտով— դա մի պառավ կով էր՝ ծանրաշարժ ու հանդարտաբարո բնավորության տեր, որ երբեք չէր մասնակցի ջահելների չարության: Նա Ծովանին իր հովանավորության տակ առավ. երբ մեկը մոտենում էր Ծովանին խփելու՝ նա իսկույն բարկացած վրա էր գնում և սաստում համարձակին: Այս բոլորից ոգի առած Ծովանը մի օր ճաշվա շոգին մոտեցավ Ջեյրանին (այսպես էր պառավ կովի անունը) և վիզը երկարեց նրա առաջ: Պառավ Ջեյրանը հասկացավ նրա միտքը և լիզեց նրան: Այդ օրվանից նրանք բարեկամացան և այնուհետև անբաժան էին:

Միառժամանակ ամեն ինչ լավ էր գնում: Ծովանին դուր չէր գալիս միայն մի բան, որ Մոսոն հանդում կթում էր իրեն: Դուր չէր գալիս այն պատճառով, որ երեկո առավոտ տանը կթում էին քիչ էր — ճաշին էլ դա էր կթում: Գլխարկի երեսը փոս գցելով՝ կթում էր նրա մեջ, խմում և գլխարկը չորացնում արևի տակ: Տանտիրուհին սակայն հասկանում էր ամեն ինչ, ու ամեն երեկո կթելիս ասում էր. «Էս կովը կաթը քաշել է, ինչ է, առավոտը ավելի շատ է տալի, քանց իրիկունը: Չարմանք բան է», զարմանում էր նա:

Մի օր էլ, երբ նա խոսում էր այսպես, տերը կանչեց Մոսոյին.

— Ա՛յ գյադա...

— Համմե՛,— լսվեց Մոսոյի ձայնը գոմից, և քիչ հետո, Մոսոն եկավ ու կանգնեց տիրոջ առաջ:

— Էս կովին ի՞նչ է պատահել:

— Ինչ պիտի պատահի որ...

— Լավ արածո՞ւմ է:

— Խի չի...

— Բա ինչո՞ւ կաթ չի տալիս:

Մոսոն ուսերը վեր քաշեց.

— Ես ինչ գիտեմ:

Տերը մատը թափ տվեց նրա վրա:

— Հը՛ր, քնթիցդ կհանեմ մին էլ կթել ես: Հասկանո՞ւմ ես: Էլ չլսեմ-չիմանում...

Այդ խոսքերը ճովանին շատ դուր եկան, ուրեմն Մոսոն էլ չի կթի իրեն, մտածում էր նա: Բայց հագիվ տերն ու կինը տուն մտան, Մոսոն մոտեցավ իրեն՝ ճովանին և «Քո տիրոջ էն...» ասավ ու քացով փորին, հետո ճիպոտով ոտներին ու մեջքին:

— Կաթն ու մածուկը լափում են մենակ, ինձ ցամաք հաց են տալիս...

ճովանը տեսնում էր այդ, տեսնում էր, որ Մոսոն իսկապես ամեն օր միայն հաց է ուտում, բայց թե ինչո՞ւ դրա համար իրեն էր ծեծում— չէր հասկանում...

Այնուամենայնիվ այդ օրվանից Մոսոն էլ չկթեց իրեն, բայց ամեն օր հայիոյում էր, քար շարտում ետ տալու կամ քշելու ժամանակ, և ճովանը դարձյալ չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ նա այդպես է վարվում իր հետ: Եվ առհասարակ այս նոր տիրոջ տանը անհասկանալի բաներ շատ կային:— Օրինակ, տիրոջ կինը միշտ հարու էր տալիս իրա երեխաներին, և երեխաները բարձր, երկար բղավում էին մորը կորցրած հորթերի պես... Իսկ եթե այդ ժամանակ վրա էր պրծնում տերը— նա էլ էր հարու տալիս նրանց... ճովանը, որ հորթի մեռնելուց հետո ատում էր երեխաներին, չէր սիրում, որ նրանք բղավում էին կամ, երկար բղավելուց հետո, գալիս էին գոմի մսուրում քնում: Նրանց ներկայությունը միշտ անհանգստացնում էր ճովանին: Բայց ավելի անհանգստանում էր, երբ երեկոյան քնելու ժամանակ, ճրագով գալիս էին երեխաներին գտնում և նորից հարու տալով՝ բղավեցնում: Գոմը լցվում էր աղմուկով... Երբեմն էլ տանտիկինն էր գալիս գոմում նստում ու աչքերը տրորելով ձայներ հանում: Ճիշտ է, նա երեխաների պես չէր բղավում, բայց մի այնպիսի ձայն էր հանում, որից ճովանը քնել չէր կարողանում: Այդպես շարունակվում էր երկար, մինչև որ տերը ճրագով գալիս էր նրան տանելու: Կինը չէր ուզում գնալ:

— Քեզ ասում եմ՝ վեր կաց:

Կինը վեր չէր կենում: «Տես, էլի կջարդեմ», ասում էր տերը ձեռները շարժելով: Այդ ժամանակ կինը վեր էր կենում և երկուսը միասին դուրս էին գնում:

Չնայած այս բոլորին, ճովանն իրեն լավ էր զգում: Նոր տերերն, այնուամենայնիվ, առաջվա տերերի պես չէին ծեծում, սոված չէին պահում: Ընդհակառակը, լավ նայում էին, կերակրում և ուրախանում, երբ ինքը հանդից գալիս էր տուն: Իսկ երեխաները, միշտ առաջը վազելով, կանչում էին.

— Արի, ճաղիկ ջան, արի...

Այսպես անցավ մի տարի. Ծովանը Նոր տիրոջ տանը Նոր հորթ ծնեց, մեծացրեց, որից հետո Նրան մի Նոր դժբախտություն պատահեց:

7

Գարնան պայծառ օր էր: Նախիրն արածում էր դաշտի մեջ ցրված: Երկու տավարած մեկնվել էին խոտերի վրա և ծուլ-ծուլ զրուցում էին, մեկը մեջքին պառկած նայում էր կապույտ, խոր երկնքին, մյուսը փորի վրա ընկած՝ ոտները խաղացնում էր օդի մեջ: Դուրեկան օր էր: Երինջները խնամադուլ էին հաճույքից: Մի քանիսը Նրանցից թփերի արանքը մտած՝ քաղում էին Նրանց միջի խոտերը, իսկ տարիքով կովերը, իրենց կրծերը չվնասելու համար, փշոտ թփերից հեռու, արածում էին բաց տեղերում: Ծովանն արածում էր պառավ Ջեյրանի կողքին և երբեմն-երբեմն, պոչը գավակին ու կողերին խփելով, բարձրացնում էր ծանր գլուխը և իր խոր, վճիտ աչքերով նայում էր հեռո՛ւ-հեռո՛ւ՝ մշուշապատ հորիզոններին, ապա, աչքերը փակելով, դուռնը թեթևակի բարձրացնում էր դեպի արևը, կարծես Նրան իր սրտի գոհունակությունը հայտնելու ջերմության և առատ կանաչի համար: Հետո, մի քանի րոպե անց, Նորից շարունակում էր արոտը նախկին եռանդով:

Արածելով՝ Նախիրն աննկատելի մոտենում էր գետակին, որ խշխշում էր մի քանի քայլի վրա: Ջրի ձայնը լսելով՝ կովերն ընդհատեցին արոտը և շտապեցին ջուր խմելու: Մի քանի րոպեից ամբողջ Նախիրն արդեն գետակի մոտ էր:

Ջուր խմելուց հետո, ջրի այն կողմը կանաչ նկատելով, կովերն անցան մյուս ափը: Առատ, անարատ կանաչ էր: Ծովանը հոտից զգաց, որ տավարի ոտ չի դիպել: Ուրախացած վրա պրծան և սկսեցին արածել աշխուժով:

Մի քանի րոպե անց հանկարծ մոտիկ աղմուկ բարձրացավ: Կովերը խշեցին: Երևացին մի խումբ անծանոթ տղաներ շների հետ: Ծովանին թվաց, որ Նրանք վազում են թռչունների ետևից, բայց զարմանքով նկատեց, որ մոտենում են իրենց: Գալիս էին աղմուկով ու փայտեր շարժելով: Երբ մոտեցան՝ շները հաչոցով առաջ անցան: Երինջները խրտնեցին ու փախս առան, մի տարեկան մոզիները մոտեցան մայրերին, իսկ մայրերը, գլուխները դիք բռնած, կանգ առան... Աղմուկի վրա վազեցին և կանաչների վրա պառկած տավարածները ու մոտեցան անծանոթներին:

Ծովանը նայում էր, թե ի՞նչ է լինելու:

Անծանոթներն ուզում էին քշել տանել իրենց, բայց տավարածները չէին թողնում:

– Աստված վկա, Նոր են ընկել,— ասում էին Նրանք,— մենք տեսել չէինք...

Բայց անծանոթները չէին ուզում լսել և դարձյալ ուզեցին իրենց քշել: Տավարածները դարձյալ չթողին: Այսպես մի քանի անգամ Նրանք փորձեցին քշել իրենց, տավարածները չթողին: Հետո սկսեցին բոլորը միասին բարձր խոսել, գոռալ, ձեռք շարժել իրար վրա, ապա հետզհետե մոտենալով, սկսեցին խփել միմյանց փայտերով, քարերով: Խփում էին, ճչում ու բղավում:

Մոտոն նույնպես կռվում էր: Ծովանն ավելի հետևում էր Նրան, քան մյուսներին. նա էլ բղավում

Էր և ծեռքի մահակը վրա բերում սրան-նրան: Միառժամանակ նրա դրուպյունը լավ էր. կանգնած կռվում էր, բայց քիչ հետո քարերով փախցրին նրան...

Բոլոր ժամանակ ճովանը, նրա հետ և ամբողջ նախիրը, խլշած հետևում էր այդ կռվին ու զարմանում, թե ինչո՞ւ են կռվում: Տավարածների խոսքերից ճովանը հասկացավ, որ իրենք անցել են մյուս գյուղի սահմանը և կերել նրանց խոտը: Դա առաջին անգամն էր պատահում ճովանին: Դեռ նախկին տիրոջ մոտ նրան թվում էր, թե աշխարհը վերջանում է անտառի գլխին և այդ աշխարհում մենակ իրենց գյուղն է, բայց հետո տեսավ ուրիշ գյուղեր էլ, իսկ թե ի՞նչ բան էր սահմանը— չէր լսեր: Հետո նրան զարմացնում էր այն, որ մարդիկ կռվում էին խոտի համար: Չէ՞ որ խոտը բսնում է իրենց՝ կովերի համար, իրենք էլ կերել են... Էլ ի՞նչ կարիք կա կռվելու... Չարմանալի են այս մարդիկ,— մտածում էր նա,— միշտ կռվում են... Կռվում են իրենց տեղն էլ, մեր տեղն էլ, կռվում են և մեզ հետ և իրար հետ... Արածում են՝ խփում են քարով, անցնում են ճամփով՝ խփում են քարով... Է՛հ, մարդկանց դժվա՛ր է հասկանալ...

Մտածում էր ճովանը և նայում կռվող տղաներին: Իրար կպած միմյանց հարու էին տալիս նրանք և բղավում, գոռում...

Կռվեցին այնքան, մինչև որ իրենց տավարածները թողին փախան, իսկ անծանոթ տղաները քշեցին նախիրը դեպի մոտիկ գյուղը:

Անծանոթ տղաները և՛ քշում էին, և՛ ծեծում: Ծովանը, որ բոլորից ետ էր, երկու անգամ իր մեջքին զգաց փայտի հարվածներ: Հետո մի հարված էլ իջավ կողքին, այնտեղ, ուր մի անգամ հին տերերի մոտ խփել էին երկաթե օղակ ունեցող թոկով: Հարվածից նրա աչքերը մթնեցին— այնքա՛ն սաստիկ էր ցավը: Այդ պատճառով էլ չհիմացավ, չզգաց, թե ինչպե՛ս անցավ երկար ճանապարհը ու մեկ էլ իրեն տեսավ մի գոմում իրենց նախրի հետ: Գոմը նեղ էր, նստելու տեղ չկար, բոլորը կանգնել էին կողք-կողքի: Այդ քիչ էր— մի հիմար կով էլ շուտ-շուտ հարու էր տալիս սրան-նրան: Բոլորը՝ թե՛ կովերը, թե՛ երինջները տնքտնքում էին: Ամենից վատ սակայն ցավում էր իր կողը: Օ, ինչպե՛ս էր ցավում, քիչ էր մնում պոկ գա...

Երկու օր նրանք մնացին գոմում, և երկու օր շարունակ ճովանի կողը ցավում էր: Երկու օր շարունակ մարդիկ էին գալիս ու գոմի դռանը հավաքվում, խոսում. թվում էր պիտի բաց անեն, բայց թողնում էին, գնում: Մի երկու անգամ էլ ճովանը լսեց տիրոջ ձայնը, բայց նա ներս չմտավ: Տերն եկել էր իրեն տանելու և ասում էր, որ հորթը սոված է: Նրա հետ եկել էին և մյուս կովերի տերերը. նրանք էլ խնդրում էին իրենց կովերը, բայց անծանոթները չէին տալիս:

- Մեր արտերը կերել են,— ասում էին,— վնասը տվե՛ք, տարե՛ք...

Թե տիրոջ խոսքերը հորթի մասին, թե «տուն անողների» պատասխանը՝ արտերն ուտելու մասին— զարմացրին ճովանին: Ո՛չ տիրոջ ասածն էր ճիշտ, ո՛չ «տուն անողների»: Ո՛չ ինքը հորթ ուներ տանը և ո՛չ էլ նախիրն էր արտ արածել. նա քանիերորդ անգամն էր տեսնում ահա, որ մարդիկ ավելի չեղածի մասին են խոսում, քան եղածի: Եվ զարմանում էր:

Այդ երկու օրվա մեջ ճովանի կուրծը ուռել էր անկիթ մնալուց և, կուրծը մի կողմից, կողի ցավը մյուս կողմից սաստիկ անհանգստացնում էին նրան: Վերջապես, երբ երկրորդ օրվա երեկոյան

մյուս կովերի հետ նրան էլ բաց թողին- Ծովանն իրեն շատ վատ էր զգում: Մի կերպ հասավ տուն և նույն գիշերը մեռած հորթ ծնեց:

— Էլ ինչի՞ս ես պետք,— ասաց տերը առավոտը գոմը մտնելով, մեռած հորթը տեսնելուց հետո:
— Թո՛ւ,— և թքեց Ծովանի երեսին:

Ծովանը գլուխը կախ գցեց: Նա չէր հասկանում տերն ինչո՞ւ համար է հանդիմանում իրեն:

Խոսելով, թքոտելով տերը դուրս գնաց նորից և քիչ հետո կրկին եկավ, նրա հետ և կինը, երեխաները, Մոսոն, հարևաններ ու, ինչպես նոր եկած օրը, շրջապատեցին իրեն, մեռած հորթին և սկսեցին խոսել ու իրենց ձեռներին, ծնկներին խփել:

— Սրանից հետո սա էլ ինչի՞ է պետք,— ասում էր մեկը:

— Հե՛չ, ուտող բերան է մնալու միայն,— ասում էր տերը:

Ու երկար խոսում էին, և Ծովանն զգում էր, որ այդ խոսակցությունը վերաբերում է իրեն, ու նա իր ցավերը մոռացած՝ երկյուղով մտածում էր, թե երևի տերն այլևս չի ուզում իրեն պահել այս դեպքից հետո: «Բայց ինչո՞ւ, ինքն ինչո՞վ է մեղավոր», մտածում էր նա և իր տխուր, թախծոտ աչքերով նայում շուրջը հավաքված մարդկանց:

Մի քանի տարվա փորձառությունն ու դիտողությունը Ծովանին բերել էին այն եզրակացության, որ մարդկանց համար սիրելի բանը միայն այն է, ինչ ստանում են-ուտում, և սիրում են միայն նրան, ո՛վ մի բան տալիս է իրենց: Եթե կաթ ես տալիս, սիրելի ես, եթե շատ ես տալիս՝ ավելի սիրելի ես: Իսկ եթե կաթ չունես, ցամաքել ես— վա՛յ քեզ...

Օ՛ր, տխուր է մարդկանց աշխարհը, մտածում էր Ծովանը և նորից նայում շուրջը հավաքված մարդկանց:

8

Ծովանի նախազգացումն իրեն չէր խաբում: Հորթատելուց հետո տիրոջ վերաբերմունքը միանգամայն փոխվեց դեպի ինքը: Առաջվա պես տերն այլևս ձեռները չէր քսում իր մեջքին, գլուխը չէր քորում, երեկոները խոտ չէր դնում առաջը... Իսկ մի քանի օր հետո սկսեց մարդիկ բերել և իրեն՝ Ծովանին ցույց տալ նրանց: Մարդիկ շոշափում էին իր մսերը, փորը, կուրծքը, քաշում էին պտուկները փորձելու համար՝ կաթը գալի՞ս է, թե ոչ: Մի օր էլ, հանկարծ, տերը ծախեց նրան, և Ծովանը, կարճ ժամանակում, ձեռքից ձեռք անցավ: Սկզբում նրան գնեց մի ծեր գյուղացի, որի հարսը, կթելուց հետո կաթը մեկ-մեկ քաշում էր գլխին: Մի օր էլ խմում էր այդպես՝ դուռը ճռռաց, վախից կովկիթն ընկավ նրա ձեռքից և կաթն ամբողջ թափվեց գետնին: Երբ ներս մտնող տեգրը հարցրեց պատճառը, հարսը պատասխանեց. «Կթեցի, վերջը քացով տվեց»: Այդ խոսքերի վրա տեգրը բարկացավ և Ծովանին ծեծեց, թե ինչո՞ւ կաթը թափել էր:

Այստեղ էլ նրան երկար չպահեցին: Չպահեցին նրա համար, որովհետև նրանք Ծովանին գնել էին այն հաշվով, որ նա ձմեռը հորթ պետք է բերեր (այդպես էր հավատացրել նախկին տերը)։

բայց երբ համոզվեցին, որ իրենք խաբված են՝ Ծովանը հորթ չի բերելու, նրան վաճառեցին մի տերտերի և հավատացրին, թե Չատկին պիտի ծնի:

Տերտերի մոտ Ծովանն իրեն շատ լավ էր զգում. խոտը, դարմանը միշտ առատ էր. տերտերն ինքը ձեռքի մեջ աղ էր տալիս, շոյում էր, քորում, մի խոսքով՝ շատ սիրում էր Ծովանին: Եվ Ծովանը գոհ էր: Մի անգամ նույնիսկ, երբ ինքը հիվանդացավ— նա իր գլխին գիր կարդաց: Կարդացածից Ծովանը թեև ոչինչ չէր ըմբռնում, բայց զգում էր, որ իր համար լավ բան է անում...

Սակայն այստեղ էլ նա երկար չմնաց:

Շուտով, երբ տերտերն էլ, նախկին տիրոջ պես, համոզվեց, որ կովը չի ծնելու՝ ծախեց չարվադարի: Եվ Ծովանն ընկավ մի նախրի մեջ, որ մի ամբողջ գյուղի տավարից շատ էր և որի մեջ եզներն ավելի էին, քան կովերը. իսկ կովերը— բոլորն էլ չկթվող, անհորթ կովեր էին: Հետո կային շատ մոզիներ ու արջառներ... Բոլորն էլ տխուր, տխուր էին. բոլորն էլ խորթ էին զգում իրենց և չէին մոտենում միմյանց՝ խաղալու կամ լիզ տալու... Տխուր էր... Մի քանի հասակավոր տավարած գիշեր-ցերեկ արածեցնում էին իրենց սարերում. մի օր էլ դրանք նախիրն առաջ արին ու քշեցին չոր, փոշոտ և երկար մի ճանապարհ, որ ձգվում, գնում էր դաշտերի, անտառների միջով: Եվ ամբողջ ճանապարհը փոշի՛, փոշի՛ էր... Բարձրացած փոշին նստում էր բոլորի գլխին, մեջքին, մտնում էր աչքերն ու քթածակերը: Ո՞ր էին գնում, ո՞ր էին քշում իրենց՝ Ծովանը չէր իմանում. բայց որովհետև նա գնում էր բոլորի վերջում՝ մի օր, վերջապես, լսեց, որ իրենց տանում են քաղաք...

Ի՞նչ բան էր քաղաքը—Ծովանը դարձյալ չէր հասկանում, արդյոք դա հա՞նդ էր, սա՞ր, մի նոր գյուղ, թե գոմեր— չգիտեր... Ու գնում, գնում էին անվերջ: Ցերեկը գնում էին, գիշերը հանգստանում բաց երկնքի տակ... Աշուն էր. արտերը հնձած, դաշտերն ամայի, ճանապարհը երկա՛ր ու փոշոտ... Ոչ կանաչ կար, ոչ լավ ջուր, և տավարածները շարունակ քշում, քշում էին իրենց՝ «Հո՛յ, հե՛յ, հո-հո-հո-հո՛»... Ու հոգևածությունից գլուխները կախ գցած, իրար հրիրելով, իրար դիպչելով, միմյանց առաջելով, քայլում էին նրանք փոշոտ, ուղիղ ճանապարհով, որ չէր վերջանում, չէր վերջանում...

Երեք օր ու գիշեր ճանապարհ կտրելուց հետո, վերջապես, հասան նրանք ծառերով շրջապատված ճերմակ տների: Նրանց արին մի ինչ-որ տեղ, որ ամեն կողմից փակված էր փայտերով: Տավարի հոտ էր գալիս. երևում էր, որ մի քանի օր առաջ այդտեղ տավար է եղել: Հազիվ նրանք ուզում էին հանգստանալ, մեկ էլ տեսան, որ մի ինչ-որ սև, սև, վիթխարի կենդանի ֆշռոցով եկավ վերևից և մռնչալով կանգնեց տների առաջ: Բոլոր կովերը, եզները խրտնած՝ ուզեցին փախչել, շրջափակի փայտերը չթողին: Քիչ հետո երևաց նրա նման մի ուրիշը, որ գազազած վազում էր դեպի առաջ, հետը քաշ տալով բազմաթիվ տներ, որոնց լուսամուտներից նայում էին մարդիկ, կանայք, երեխաներ... Դրանից հետո եկավ մի ուրիշը, և էլի, էլի...

Ծովանը վախեցած, զարմացած նայում էր դրանց ականջները խլած.

— Սա ի՞նչ բաներ են, ինչի՞ համար են, և իրենց ինչո՞ւ են բերել այստեղ,— մտածում էր նա և, ինչպես շատ բան մարդկանց արարքից, այդ էլ հասկանալ չէր կարողանում:

Այդ բանը հասկացա՞վ նա նույն օրը երեկոյան, երբ իրենց բոլորին քշեցին տների մեջ և փակեցին: Ծովանը վախից դողում էր: Մտածելու շատ բան կար, բայց, լուսամուտից նայելով, սպասում էր, թե ի՞նչ են անելու իրենց, որովհետև բազմաթիվ անծանոթ թշնամիներ՝ մարդիկ տների մոտ կանգնած խոսում էին, աղմկում: Շրխկացնում, թրխկացնում էին ինչ-որ բաներ, որ կարծես ուզում էին շուռ տալ բոլորին: Բայց քիչ հետո իրենց տունը շարժվեց հանկարծ. կովերից և եզներից մի քանիսն ընկան կողքի, ուզեցին վեր կենալ — նորից ընկան. դարձյալ լսվեց ուժեղ, վայրենի մի սուլոց, և իրենց գոմը շարժվեց շխկշխկալով:

Ու գնում էին այսպես շխկշխկոցով, թրխկոցով ու գռգռալով: Գնում էին երկա՛ր-երկա՛ր... Տեղ-տեղ կանգնում էին, լուսամուտներից մեկ ճրագի լույս էր ներս ընկնում, մեկ ցերեկվա լույս: Տեղ-տեղ խոտ էին բերում իրենց և նորից շրխկոցով քշում առաջ:

Վերջապես հասան այն տեղը, որ կոչվում էր **քաղաք**:

9

Օ՛ր, ինչ բան էր դա, այդ քաղաքը. թե մարդիկ, թե տները, թե սայլերը — բոլորն ուրիշ տեսակ էին, բոլորն էլ զարմանալի: Ծովանին զարմացնում էր մարդկանց առատությունն ու պարապությունը, տների մեծությունը, որոնց մեջ ոչ մի գոմ չէր երևում. լայն փողոցները, որոնց եզերքին ոչ կանաչ կար, ոչ ցանկապատ, ոչ առու... Չարմանալի էր: Չկային և շներ, խոտի դեզեր, մանավանդ դեզեր... Չէ՛, այդ քաղաք ասվածը մի բանի նման չի:

Նախիրը քաղաքի միջով տարան քաղաքի ծայրը և արին մի մեծ բակ: Այդտեղից էլ տավարի հոտ էր գալիս, ինչպես ճերմակ տների մոտ եղած բակից:

Գիշերը հանգստացան այդտեղ, իսկ առավոտը օտար մարդիկ եկան նայեցին իրենց, համրեցին: «Քանի՞ հատ է», հարցրեց մեկը: «Չորս հարյուր», պատասխանեց մյուսը և գնացին: Հետևյալ օրը նորից նոր մարդիկ եկան: Եվ այսպես՝ օրը մի քանի անգամ մարդիկ էին գալիս, նրանց նայում, խոտ տալիս և տանում մոտիկ գետը ջրելու: Իսկ ամեն առավոտ գալիս էր քիչ խոսող մի մարդ, որին բժիշկ էին ասում, և մի երկու ուրիշ մարդ, որ լսում էին նրան, մի քանի կով, երինջ, եզ ջոկում ու տանում: Այդ մարդը, որին բժիշկ էին ասում, ձեռք էր տալիս այս ու այն կովին, եզին, երինջին, մեկ-մեկ նայում էր նրանց բերանները, և ում որ ձեռք էր տալիս՝ նրան տանում էին կամ նույն օրը, կամ հետևյալ օրը:

Այսպես տարան շատերին: Այդպես մի օր էլ տարան Ծովանի մտերիմ ընկերուհուն, որից նա չէր հեռացել ամբողջ ճանապարհին: Երբ նրան տանում էին — նա ետ դարձավ, նայեց Ծովանին և տխուր բառաչեց. բա՛՛... Ծովանի սիրտը մոկտաց: Նա պատասխանեց նույն բառաչով և նրա աչքերը լցվեցին արցունքներով: Ո՞ւր տարան արդյոք ընկերուհուն, ինչո՞ւ տարան... Ո՞ւր են տանում արդյոք այդ եզների, կովերին ու երինջներին, ո՞ւր են տանում այսպես ամեն օր, և ինչո՞ւ տարածը ետ չեն բերում, — միտք էր անում Ծովանը միևնույն տեղը կանգնած, նայելով դարպասին, որի ետևը ծածկվեց ընկերուհին: Միտք էր անում տխուր, միտք էր անում տարակուսած և, ինչպես մեծ մասը մարդկանց խորհրդավոր արարքների, այդ էլ չէր հասկանում: Նրա տխրությունն ավելացավ մանավանդ գիշերը, երբ մնաց անընկեր... Ու չկարողացավ քնել. շարունակ մտածում էր, թե իրեն ո՞ւր են տանելու, արդյո՞ք ինչ անհայտ ու

խորհրդավոր տեղ... Մյուս կովերը, եզները քնել էին հանգիստ, բայց Շովանը երկար չէր կարողանում քնել. գլուխը դնում էր փորին, մի փոքր մնում այդպես, նորից վերցնում և դիք ննջում:

Լուսադեմին միայն նրա քունը տարավ և նա իրեն տեսավ մի մեծ, ընդարձակ, կանաչավետ դաշտում: Պայծառ օր է. կանաչը փայլում է արևի տակ, մոտիկ ծորակում շառաչում է ջուրը, հեռվում մեծ ճանապարհով շարան-շարան սայլեր են անցնում, իսկ ավելի հեռվում մշուշ է, մութ, ու սարերն ասես հավվում են կապույտ մութի մեջ: Եվ դաշտում այնպես լավ է. մոզիները խաղում են իրարու հետ, կովերը կանգնած արոճ են անում հանդարտ՝ պոչերը մեջքներիս գցած: Ու իր մայրը, ինչպես միշտ, սպիտակ կուրծք փորի տակ կախած, տաք արևի տակ լիզ է տալիս իրեն՝ Շովանին... Մայրը լիզում է, իսկ ինքը վիզը հետզհետե երկարում է նրա առաջ ու աչքերը փակում հաճույքից...

Մեկ էլ հանկարծ նա սաստիկ ցավ զգաց կողքին, նա աչքերը բացեց և իր առջև տեսավ այն մարդուն, որին բժիշկ էին ասում: Նրան մոտ կանգնած էին և այն երկու մարդը, որ ամեն օր գալիս էին նրա հետ:

«Եկել են ինձ տանելու», մտածեց Շովանը և, տնքալով, ակամա ելավ տեղից:

Բժիշկը մոտեցավ և ձեռք տվեց նրա փորին: Շովանը դժգոհ ոտքը վերցրեց և մի քայլ արավ:

— Կանգնի՛ր, կանգնի՛ր, հիմար,— ասաց բժիշկը և նորից նայեց նրան:

Շովանն անշարժ կանգնեց և սպասեց, թե ի՞նչ են անելու:

Բժիշկը երկար նայելուց ու շոշափելուց հետո, վերջապես, գլուխը բարձրացրեց:

— Սա հորթ ունի:

— Հորթ ունի՞,— զարմացան մյուս երկուսը և ուշադիր նայեցին Շովանին:

Հետո, նրանք էլ, բժշկի նման, մոտեցան և շոշափեցին իր աջ փորը: Նրանցից մեկը, որին կառավարչի օգնական էին ասում, հարցրեց բժշկին.

— Հորթը մե՞ծ է, փո՞քր:

— Երեք-չորս ամսական,— պատասխանեց բժիշկը:

— Ուրեմն հինգ ամիս հետո պիտի ծնի,— խոսեց նորից կառավարչի օգնականը:

— Բնական է,— պատասխանեց բժիշկը:

— Կովն ինչպե՞ս է. լա՞վն է...

- Այո,— ասաց բժիշկը:— Այս տեսակ կովերը շատ կաթնատու են լինում... Բացի դրանից՝ ջահել է:

Ու խոսելով երեքը միասին հեռացան:

Շովանը երկյուղով նայեց նրանց ետևից. արդյոք ի՞նչ են անելու իրեն, ո՞ր են տանելու... Զիչ հետո սակայն նրանց բոլորին, որոնց բժիշկը ձեռք էր տվել, տարան, իսկ իրեն՝ Շովանին թողին:

Այս հանգամանքը զարմացրեց Ծովանին. ուրեմն կարո՞ղ է պատահել, որ բժշկի նայելուց հետո չտանե՞ն... Այ զարմանալի՜ բան...

Այդ օրը ոչ ոք չէկավ Ծովանի ետևից, բայց հետևյալ օրը նրան ջոկեցին բակի տավարից, պոզերը թոկ կապեցին և մեն-մենակ դուրս տարան փողոց: Եվ այդտեղ մի ծեր մարդ առաջ արավ նրան ու քշեց:

10

Ու քշեց մի օր, երկու օր... Քշում էր էլի ինչ-որ մեծ, երկար ճանապարհով, քշում էր հանդարտ, տեղ-տեղ հանգստանալով, տեղ-տեղ իրեն՝ Ծովանի հետ խոսելով... Երկու օրում նրանք անցան շատ գյուղեր, իսկ երրորդ օրը մտան մի դաշտ, ուր ամեն ինչ ծանոթ էր թվում Ծովանին. նեղ դաշտը, որ ընկած էր երկու սարի արանքում, անտառը, որ սարն ի վեր բարձրանում էր դեպի երկինք, գետը, որ հոսում էր ճանապարհի երկարությամբ,— բոլորը, բոլորը կարծես ծանոթ էին: Ճանապարհի եզերքին արածում էր կովերի մի մեծ խումբ... Դրանք էլ կարծես ծանոթ էին: Ծովանը նայեց կովերին, մզգաց և հանկարծ բառաչեց բարձր ու զիլ ձայնով.— Բա՛ն... Կովերից մի քանիսը գլուխները բարձրացրին և նրան նայեցին, ապա նրանցից մեկը Ծովանին պատասխանեց նույն բարձր ու զիլ բառաչով: Ծովանը, պոչը թափ տալով, քայլերն արագացրեց դեպի կովերը գնալու, բայց ծերունին չթողեց:

— Ո՞ր ես գնում, հիմար, ո՞ր,— ասաց ու առաջ քշեց:

Նրանք շարունակեցին ճանապարհը և շուտով մտան գյուղը: Դա էլ ծանոթ էր թվում Ծովանին. ճամփան, տները, ծառերը—բոլորը ծանոթ էին կարծես:

Ճանապարհի երկու կողմը մարդիկ հավաքված խոսում էին, երեխաները վեգ էին խաղում: Երբ Ծովանը զգույշ քայլերով մոտեցավ նրանց, հանկարծ լսեց իր անունը, ու փափախով մի մարդ առաջը կտրեց.

— Արա՛, էս մեր կովն է, մեր Ծովանը...

Ծերունին ինչ-որ բան ասաց և ուզեց քշել, բայց ամեն կողմից մարդիկ թափվեցին և չթողին քշի:

Եվ խմբով առաջ արին իրեն ու տարան:

— Ծովանը եկա՛վ, Ծովանը եկա՛վ,— կանչում էին երեխաներն առաջ վազելով:

Մի քանի րոպեից Ծովանն արդեն իր նախկին տերերի հին գոմի դռանն էր: Նրան շրջապատել էին ծանոթ դեմքեր՝ մեծ տերը, որ կանգնեցրեց իրեն ճամփին, նրա կինը, երեխաները, հարևանները... Քիչ հետո եկավ նախկին փոքր տերը, նրա կինը: Բոլորն էլ նայում էին զարմացած և ուրախ-ուրախ խոսում իրար հետ, իսկ փոքր տերը և նրա կինը նայում էին պատի մյուս կողմից, նայում էին և մյուսների հետ չէին խոսում...

— Ծովանն է էլի,— ասաց փոքր տերը կնոջը:

— Դրուստ որ,— խոսեց կինը պատի գլխից ձեռք կովին մեկնելով:— Ծովա՛ն, Ծովա՛ն, Ծովա՛ն...

Կովը գլուխը բարձրացրեց, նայեց նրան և մզգաց.

- Ը՛մմմ...

- Ջա՛ն:

— «Ջա՛ն»,— առաջ եկավ մեծ եղբոր կինը:— Էլ ի՞նչ է: Ձեզ համար են գտել. եկեք, տեր դառնեք... Ո՛րն էլ «ջան» է ասում:

— Դե՛, շատ մի խոսի,— վրա բերեց պատի Գլխից փոքր եղբայրը:— Հենց մի տե՛ր է դառել, որ...

— Չէ՛, տերը դո՛ւ ես,— շարունակեց մեծ եղբոր կինը:

— Հիմա կերևա ո՛վ է,— ասաց փոքր եղբայրը և հեռացավ պատից: Նրա հետ և կինը:

Մեծ եղբայրը մի քանի անգամ ուզեց միջամտել խոսակցությանը, բայց ատամները սեղմեց իրար և լռեց:

Եղբայրներն իրար հետ չէին խոսում: Հին վեճը նրանց մեջ տակավին շարունակվում էր: Կովի անհետանալուց հետո նրանք մեղադրում էին իրար՝ կովը թաքուն ծախելու մեջ: Բայց որովհետև վկաներ չկային՝ գործը միշտ հետաձգվում էր դատարանում, և թե եղբայրները ու թե նրանց կանայք իրար հետ կռվելու ժամանակ միմյանց անվանում էին «կովի գող»:

— Վա՛յ կովի գող գլխիդ,— ասում էր մեծը փոքրին:

— Գողի ձենն է գալիս,— պատասխանում էր փոքրը: Իսկ այժմ, երբ Ծովանը գտնվեց, փոքրը գանգատվեց, որ իր կովը, երկու տարի առաջ կորած կովը գտնվել է, բայց մեծ եղբայրն ուզում է անիրավաբար սեփականել, ուստի խնդրում է արդարություն— կովն առնել եղբորից և տալ իրեն: Իսկ ծերունին, կովը քաղաքից բերող ծերունին նույնպես, իրեն հերթին, գանգատ տվեց, թե այդ կովը, իրենից խլված կովը՝ գնել է քաղաքի սպանդանոցում ծառայող իր որդին, որ կառավարչի օգնական է այնտեղ, գնել է այն ժամանակ, երբ ուզում էին մորթել:

Բայց նրան ոչ ոք չէր հավատում:

Այնուամենայնիվ գործին ընթացք տվին:

Եվ Ծովանն առայժմ երեք տեր ուներ: